

stuur alleen om pragmatische redenen de calvinistische kerk hebben gesteund bij het proces van confessionalisering, dat met aanzienlijke druk gepaard ging. Dit had zo'n succes — bijna driekwart van de bevolking raakte in calvinistisch vaarwater — dat na 1680 grotere tolerantie kon worden betracht. De factiestrijd in Overijssel en de stad zou slechts om macht, invloed, ambten en patronage zijn gegaan; de politieke elite trachtte hardnekkig met ongebreidelde vrijheidsdrang tussen de druk van de bevolking en de stadhouder door te laveren. De patriottentijd krijgt door die benaderingswijze een wat onwezenlijk karakter.

Het boek is goed maar wijldopig geschreven; de formulering en analyse hadden scherper kunnen en mogen zijn. Alle nadruk ligt op de 'soevereine stadstaat Zwolle', die zich alleen bezighield met het stedelijk belang, volstrekt autonoom was en geen enkele druk van buiten had te duchten, behalve van de stadhouder. Men krijgt de indruk dat de stad in een soort vacuüm opereerde; de zelfstandigheid wordt verabsoluteerd. De rol van Zwolle in het provinciaal en generaliteitsraderwerk komt niet eens ter sprake. Dat is des te eigenaardiger als men de excessieve aandacht voor elementaire verschijnselen als het conservatisme, het hiërarchisch denken, het corporatisme en het christendom in aanmerking neemt. Het comparatieve aspect komt onvoldoende uit de verf; vergelijkingen met het patriciaat in andere provincies en met de gezworen gemeente in Gelderland zijn spaarzaam. De klemtoon ligt ook veel te veel op de tweede helft van de achttiende eeuw. Men vermoedt dat het boek in eerste aanleg als een studie over Zwolle in de patriottentijd is opgezet. Toch vormt het een belangrijke stimulans voor verder onderzoek op een onontgonnen terrein.

G. de Bruin

J. I. Israel, *Conflicts of empires. Spain, the Low Countries and the struggle for world supremacy, 1585-1713* (Londen, Rio Grande: The Hambledon press, 1997, xxv + 420 biz., £45.-, ISBN 1 85285 161 9).

Onversaagd blijft de Engelse hoogleraar J. I. Israel voortbouwen aan een verbluffend oeuvre. Zijn dadendrang blijkt zelfs na het vuistdikke *The Dutch republic* (Oxford, 1995) niet te zijn afgenomen. Zijn zevende boek bevat een tweede selectie uit de verspreide geschriften. De achttien essays, waaronder vijf gloednieuwe, stammen bijna allemaal uit de jaren 1990 en sluiten qua thematiek nauw aan bij eerder werk, al vertonen zij minder het karakter van voorstudies dan de artikelen in *Empires and entrepots* (Londen, 1990). Alle opstellen zijn gefundeerd op primair bronnenmateriaal uit een veelheid van archieven in geheel Europa; de eruditie, talenkennis, werkkraft en veelzijdigheid van de auteur dwingen zoals altijd groot respect af. De inleiding tracht de suggestie van een eenheid te wekken, maar die is niet te bespeuren. De enige rode draad vormt de afkeer van het structuralisme. Israel concentreert zich op de belevingswereld van de tijdgenoten en de invloed van de korte termijn; onzekerheid en wisselvalligheid vieren daarbij hoogtij. Elke pagina geeft blijk van zijn groeiende voorliefde voor verhalende politieke geschiedschrijving. Deze aanpak heeft zowel voor- als nadelen.

De achttien essays zijn onder drie noemers te vangen. Zes opstellen handelen over de strijd tussen Spanje, Frankrijk en de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Centraal staat 'Olivares, the Cardinal-infante and Spain's strategy in the Low Countries. The road to Rocroi, 1635-43'. Israel trekt hierin ouderwets ten strijde tegen de heersende geschiedschrijving. Stradling is het belangrijkste aanvalsobject. Volgens Israel concentreerde de Spaanse oorlogsmachine zich na 1635 minder op Frankrijk dan op de Republiek; zij zou gemakkelijker

tot vrede zijn te bewegen. Volgens hem richtte de Spaanse oorlogsmachine zich na 1640 ook minder op Catalonië dan op Frankrijk. De Catalaanse opstand zou zonder Franse hulp vanzelf ineerstorten. Israel weet aannemelijk te maken dat de Spaanse successen in de strijd tegen Frankrijk na 1635 niet aan een weloverwogen beleidskeuze en een grootschalige troepeninzet zijn te danken, maar lijkt te ver te gaan. Spanje gaf na de onverwachte zegetocht prioriteit aan het Franse gevechtsterrein en bleef weifelen tussen twee fronten. Na 1640 lijkt Spanje zich ook eerder op Catalonië én Frankrijk dan op één front te hebben geconcentreerd.

Eenzelfde twijfel roept het belangwekkende essay 'Spain and Europe from the peace of Münster to the peace of the Pyrenees, 1648-59' op. Stradling fungeert weer als belangrijkste kop van jut. Volgens Israel wist Spanje zich na 1648 enigszins te herstellen van de grootschalige oorlogvoering en op veel fronten voordeel van de Fronde te trekken, terwijl Filips IV een consistente politiek voerde en bij de vredehandel met Frankrijk best tot dynastieke concessies geneigd was; Mazarin wilde echter het onderste uit de kan. Deze voorstelling wordt met verve verdedigd, maar kan niet geheel overtuigen. De wederopstanding van Spanje na 1648 lijkt optisch bedrog. Spanje kreeg door de Fronde alleen een tijdlang meer speelruimte en minder weerwerk. Filips IV had gezien de uitputting van Castilië tot veel meer concessies bereid moeten zijn. Israëls fixatie op de korte termijn maakt hem vaak blind voor onderliggende structuren.

Twee andere studies hebben direct betrekking op de Nederlandse geschiedenis: 'Garrisons and empire: Spain's strongholds in North-West Germany, 1589-1659' en 'A Spanish project to defeat the Dutch without fighting: the Rhine-Maas canal, 1624-9'. Het eerste opstel handelt over de talloze Spaanse fortificaties en garnizoenen in het Rijnland en Westfalen; zij hadden zowel ten doel de Republiek politiek en economisch onder druk te zetten en in de Dertigjarige Oorlog in te grijpen als een verdeeld en betwist grensgebied te pacificeren en te katholiceren. De Hollandocentrische geschiedschrijving heeft het thema ten onrechte verwaarloosd; het blijkt van soortgelijk belang als de befaamde 'Spanish road'. Het tweede opstel handelt in het voetspoor van A. J. Veenendaal en C. D. J. Comelissen over Spaanse plannen een met fortificaties en garnizoenen versterkt kanaal tussen Venlo en Rheinberg aan te leggen om de Republiek economisch en politiek op de knieën te krijgen. Spanje blijkt in dit tijdvak vol plannen te hebben gezeten; de Republiek mag zich gelukkig prijzen dat er zo weinig werden gerealiseerd.

Het tweede zestal artikelen heeft betrekking op de Republiek en Engeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw, vooral rond 1688. Het tolerantieprobleem komt aan de orde in 'Toleration in seventeenth-century Dutch and English thought'. Israel onderscheidt in deze doorwrochte studie twee denkrichtingen in de Republiek: een theologische en een seculiere. Beide beklemtoonden de noodzaak van één heersende godsdienst, maar achtten de publieke beleving van andere christelijke religies mogelijk en wenselijk. Veel controversiëler is 'William III and toleration'. De stadhouder-koning wordt daarin niet voorgesteld als een geloofsheld maar als een kampioen van de verdraagzaamheid. Hij zou een beslissende rol hebben gespeeld bij het consolideren van de gewetensvrijheid en de religieuze bewegingsvrijheid in de Republiek en Engeland. Terecht wordt Willem III als kampioen van het protestantisme aan de kant geschoven, maar stond hij op de bres voor verdraagzaamheid? Of wilde hij alleen zoveel mogelijk alle beletsels voor de strijd tegen Lodewijk XIV uit de weg ruimen? Willem III was in mijn ogen meer een geslepen pragmaticus en opportunist dan een bevlogen kruisvaarder.

Terecht beklemtoont Israel in voornoemd essay en in 'Propaganda in the making of the Glorious Revolution' dat Willem III geen propagandamiddel en manipulatietechniek onbenut liet om zijn doeleinden te bereiken. Dat verklaringmodel wordt echter niet op 1688 toegepast. Telkens poneert Israel dat de invasieplannen door het Franse mercantilisme sinds 1687 een posi-

tief onthaal bij het Hollands patriciaat vonden. Ja, hij komt zelfs in 'England, the Dutch and the struggle for mastery of world trade in the age of the Glorious Revolution, 1682-1702' tot de slotsom: 'It was Louis's attack on Dutch trade with France that sealed James's fate' (354). Dit lijkt mij onhoudbaar. Het staat voor mij vast dat Willem III het weifelend patriciaat de invasieplannen gewoon door de strot heeft geduwd door de operatie eigenmachtig onder valse voorwendsels voor te bereiden en zijn meesters voor een voldongen feit te plaatsen. Politieke motieven legden trouwens minstens zoveel gewicht in de schaal als economische.

Twee uitnemende economische opstellen completeren het tweede cluster. 'England's mercantilist response to Dutch world trade primacy, 1647-74' is bijna integraal terug te vinden in *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989). Natuurlijk kan men vraagtekens plaatsen bij de these dat Engeland de Hollandse wereldhandel minder schade kon berokkenen dan Spanje en Frankrijk omdat de Engelse markt van geringe betekenis voor de stapelmarkt was en de Engelse handel erg kwetsbaar voor Nederlandse aanvallen was. C. H. Wilson schetst in *Profit and power* (Londen, 1957) een ander beeld, dat zeker zo overtuigend is. Israel weet echter met zijn suggestieve voorstelling leven in de brouwerij te brengen. 'The Amsterdam stock exchange and the English revolution of 1688' verschaft nieuwe gegevens over het koersverloop van VOC-aandelen in de jaren 1680. Eind augustus 1688 kelderden zij plotseling van ca. 582 naar ca. 370, toen de invasieplannen van Willem III duidelijk werden. Snel herstelde de koers zich echter tot ca. 430. Volgens Israel was dat toe te schrijven aan Sefardische financiers, die de koers uit 'patriottisme' schraagden. Deze samenzweringstheorie is ongeloofwaardig. Het is een normale reactie dat koersen zich na een crash spoedig wat herstellen omdat de glijvlucht is doorgeslagen en de onzekerheidsfactoren beter kunnen worden ingeschat.

Het derde zestal studies heeft betrekking op de Sefardische joden. Dezen waren nauw betrokken bij de Nederlandse handel met Portugal, Brazilië, Spanje en Spaans-Amerika. Helaas zijn de gegevens over hen zo schaars dat Israel zelden tot een consistent betoog komt; de opstellen blijven teveel een feitenrelaas. 'Dutch Sephardi Jewry, millenarian politics and the struggle for Brazil, 1640-54' laat zien hoe de Portugese en Nederlandse Sefardische joden door de opstand in Brazilië na 1645 definitief gescheiden wegen gingen. 'The diplomatic career of Jeronimo Nunes da Costa' besteedt aandacht aan een belangrijke handelaar, die tevens een halve eeuw (1645-1697) als agent van Portugal in Amsterdam optrad. Bij de resterende studies is zelfs een artikel over de verdrijving van de joden uit Oran in 1669; Israel schrikt echt nergens voor terug.

Hoewel deze bundel minder hoogtepunten bevat dan *Empires and entrepots* gaat het om een respectabele collectie essays over de meest diverse onderwerpen, die voor een groot deel nieuw licht werpen op aspecten van de Nederlandse geschiedenis in de zeventiende eeuw. Nooit bewandelt Israel platgetreden paden; steeds keert hij zich tegen het gevestigd oordeel. De tegendraadsheid maakt hem kwetsbaar voor kritiek, maar houdt de geschiedschrijving levendig. Men kan zich de Republiek zonder het oeuvre van Israel eenvoudig niet meer voorstellen.

Guido de Bruin

Ph. H. Breuker, ed., *Landrecht der Vriesne. Tekstuutgave en commentaar* (Fryske Akademy 828; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1996, 295 blz., f75,-, ISBN 90 6171 828 7).

In de Provinciale Bibliotheek van Friesland bevindt zich een bijzonder handschrift met de tekst van het zogenaamde 'Oude Schoutenrecht', zoals deze optekening van middeleeuws Fries recht uit Westergo in de literatuur pleegt te worden genoemd. De auteurs hebben er echter voor